

APOLLON TAPINAĞI (DIDYMAION) MÖ 540-523:

G. Gruben, Die Tempel der Griechen (München 2000)

G. Gruben, Klassische Bauforschung (München 2007) 98-100.

U. Dirschedl, "Der archaische Apollontempel ("Tempel II") in Didyma – Erste Ergebnisse der Aufarbeitungskampagnen 2003-2009", *Byzas* 12, 2012, 41-68.

U. Dirschedl, Didyma, Türkei. Der archaische Apollontempel ('Tempel II') in Didyma und die Genese der monumentalen ionischen Sakralarchitektur (Publikationsprojekt). Die Arbeiten der Jahre 2016 und 2017.

(DIA) Didyma'daki Arkaik Döneme tarihlenen Apollon Kutsal Alanı, Samos'daki Heraion ve Ephesos'daki Artemision gibi İonia Bölgesi'nde kent dışına inşa edilmiş olan en önemli üç "komşu" kutsal alan arasında kabul edilmektedir. **(DIA)** Söz konusu bu kutsal alanlarda MÖ 6. yüzyıl ortasından itibaren birkaç on yıl içerisinde nadir görülen bir plan tipi olan Dipteros (çevresinde iki sütunlu tapınak) planda dört tapınak inşa edilmiştir.

(DIA) Yunanistan anakarası ve batı kolonileri için Delphi ne önem ifade ediyorsa, İon'lar için de Milet'in 16 km güneyinde yer alan Apollon'un (**Apollon Didymaios**) kehanet merkezi o önemdeydi. Güçlü ve zengin ticaret şehri olan Milet'i Didymaion'a kutsal bir yol bağlamakta idi ve Milet kutsal alanın koruyucu kentiydi. Didymaion'da MÖ 313 yılından önce yapımına başlanan Dipteros'un günümüzdeki olağan üstü kalıntıları, İonia'nın iki büyük kutsal alan olan Samos ve Ephesos ile yarışı gözler önüne sermektedir.

MÖ 1. Bin yılın dönümünde Batı Anadolu'ya göç eden ionlar, burada da diğer kutsal alanlarda olduğu gibi daha eski kutsal alanı kabul etmiş ve yaşatmışlardır (**Pausanias V, 13, II ve VII, 2, 6**). Ege Denizi'ne uzanan düz alüvyal ovanın kenarında **bir kaynak suyu** mevcuttur. Söz konusu kaynak suyuna kutsal bir güç atfedilmektedir. Apollon'un kehanet merkezi (kutsal alanı), **MÖ 7. yüzyılın sonundan itibaren uluslararası bir üne kavuşmuş olmalıdır**. MÖ 7. yüzyılın sonlarında **Mısır Firavunu Necho**, MÖ 600 yıllarına doğru Askeri savaş malzemesini tapınağa adanmasıyla tanınmaktadır. MÖ 6. yüzyılın ortalarına doğru kehanetlere inanan **Lydia Kralı Kroisos**, Delphi'ye adanmış olduğu altın hedeyelerin değerindeki adakları **Didyma'ya da sunmuştur** (**Herodot II 159, I 92**). Didyma'da gerçekleştirilen kazı çalışmaları, kutsal alanın eskiliği konusundaki bildirimleri doğrulamış ve kutsal alanın erken tarihi hakkında ilk bilgileri vermiştir.

Kutsal kaynak suyu ve Apollon'un kutsal defne ağacına, gökyüzü altında saygı gösterilmeliydi. Bu yüzden kapalı bir mekanda değil, aksine **mimarisi açık sekos** olarak tasarlanmıştır. MÖ 8. ya da 7. yüzyıla tarihlenen sekos'un duvar kalıntıları daha geç tapınağın avlusu içerisinde bulunmuştur. Sekos'un çevrelediği alan en azından 21 m uzunluğunda ve yaklaşık 9 m genişliğindedir. MÖ 7. yüzyılın sonunda sekos'un güneyine 15,50 x 3,60 m ölçülerinde küçük **bir stoa** eklenmiştir. Söz konusu **stoa'nın** çok özenli yapılmış orthostad kaidesi üzerinde 50 cm kalınlığında ve ahşap kenetlerle tutturulmuş kerpiç duvar bulunur. Çatı ve çatıyı destekleyen destekler, **Samos Heraion'daki Güney Stoa'daki gibi olmalıdır.**

(DIA) Bu plan tipinde ve birbirleriyle yarış halinde toplam 7 tapınak bilinmektedir. Bu tapınakların dördü Arkaik Dönem'e tarihlenmektedir. Bu dört tapınak, Samos'daki 1. ve 2. Dipteros ("Theodoros" ve "Polykrates Tapınağı"), Arkaik Didymaion ("Tapınak II") ve "Kroisos Tapınağı" olarak adlandırılan Ephesos Artemision'udur. Didyma ve Ephesos'daki Arkaik Dipteroslar Geç Klasik-Hellenistik Dönem'de (Didyma Tapınak III (5. Dipteros) ve Ephesos Geç Klasik Artemision) aynı plan tipindeki daha büyük ve daha gösterişli ardılı yapılarla yenilenmişlerdir.

(DIA) 6. Dipteros: Büyüklük ve gösteriş bakımından Geç Klasik Dönem Artemision'u Antik Dönem'de dünyanın yedi harikasından birisi olarak sayılmış ve MÖ 2. yüzyılda Sidonlu (Sayda) Antipatros'un bir şiirinde "*yerleşilen dünyadaki yedi harika*"nın en etkileyicisi olarak öne çıkarılmıştır (Anthol. Pal. 9, 58).

7. Dipteros: İonia Bölgesi'nden uzakta Atina'daki Hellenistik Dönem'e tarihlenen Olympeion, MÖ 2. yüzyılda inşasına başlanmış en geç ve Korinth düzeniyle farklı/özel bir örnektir.

ARKAİK DIDYMEION VE ÖNCÜ ÖRNEKLERİ

SAMOS DİPTEROS I

(DIA) Anıtsal ion dinsel/kusal mimarisinin oluşumunda, "**Theodoros-Tapınağı**" olarak adlandırılan Samos Heraion'u ilk Dipteros'u, bu türün ilk örneği olması itibarıyla diğer tüm Dipteroslar'a örneklik etmiş olması açısından çok büyük önem taşır. MÖ 580/570 yıllarında **kireçtaşı** ve **poros** türü iki farklı mazemeden inşa edilen bu devasa yapı İon mimarisinin öncü yapısıydı. Ayrıca bu yapıda yeni keşfedilen sütun biçimleri ile yenilikçi teknik olanaklar denenmiştir. Samos tipi kaidenin zengin spira ve torus'un

profilleri ile ekinus'u ion kymationlu Samos Tipi Sütun başlıkları (Torus-Başlık) tornada üretilmişlerdir.

ARKAİK DİDYMAİON

(DIA) Didyma'daki Arkaik Apollon Tapınağı (Arkaik Didymaion = Tapınak II, 570/560-550/540), yapı planı, mimari biçimler ve yapım teknolojisi açısından Samos'daki olağan üstü "Prototip" olan 1. Dipteros'u izlemiştir. MÖ 570/560 yıllarından itibaren ilk evresinde malzeme seçiminde bile Samos 1. Dipteros'u örnek almıştır. Arkaik Didymaion'da Samos 1. Dipteros'unu takip edecek şekilde **yerel kireçtaşı** ile **marn türü** malzeme ile başlanılan yapı, sütunlar, torus başlıklar ve yüzeysel yivlendirilmiş torus kaidelerle donatılmıştır.

Ardından yine İonia'da yaklaşık MÖ 560/550 yıllarında Myus'daki aşağı tapınak ile Ephesos'daki Arkaik Artemision (Kroisos Tapınağı) mermerden inşa edilmiştir. Ayrıca Samos'daki 1. Dipteros'un **Samos Tipi Kaidelerinden** türetilen ancak yeni bir tür oluşturan **Ephesos Tipi sütun kaideleri** ile çok etkileyici volütlü ion başlıkları bu her iki tapınakta kullanılmıştır. **(DIA)** Söz konusu bu her iki yol gösterici/çığır açan tapınaklar (Myus ve Ephesos Artemision'u) belliki Didymaion'un için büyük bir hayranlık uyandırmış olmalı ki **Arkaik Didymaion, mermerden yapılmış Ephesos Tipi sütun kaideleri ile sütunlara ve volütlü ion başlıklarına sahip çok gösterişli bir cepheye kavuşmuştur**. Bu durum **poros'tan** inşa edilmiş olan Delphi Apollon Tapınağı V. Evresi'nin (Alkmeonid Tapınağı) birkaç on yıl sonra mermerden yenilenmesiyle benzerlik gösterir.

Arkaik Didymaion'ndaki bu plan değişikliğinde özellikle dört Arkaik Dipteroslar arasındaki rekabet öne çıkar. Kentlerin dini müesseseleri (Rahiplik kurumu), maddi destek sağlayan baniler/yöneticiler ve mimarlarının önemli olduğu bu rekabette, sadece büyüklük, ihtişam, donatı ve kullanılan malzemenin kalitesi değil, aynı zamanda önemli yerel mimari biçimlerin yeni icatları ve teknik yenilikler de amaçlanmıştır.

KÜLT ANITI ve KÜLTÜN DEVAMLILIĞI

(DIA) Suyun kıt olduğu bu coğrafyada Didyma Apollon kültünü ve kült merkezini, bir tatlı su kaynağı oluşturunca. Söz konusu bu su kaynağı, yüzyıllar boyunca artan büyüklükte avlularla çevrelenmiş ve aynı yerde hep göyüzüne açık omuştur (**hypethral**) yani avlunun üzeri hiç kapatılmamıştır.

Kehanette kullanılan bu kutsal su kaynağı, Geç Geometrik Dönem üstü açık kutsal avlu (**Sekos I**) tarafından çevrenmiştir. Bu kutsal avlu, MÖ 6. yüzyılın ortalarında, oldukça çok daha büyük Arkaik Apollon Tapınağı'nın (Tapınak II) **adyton** duvarları tarafından çevrenmiştir. Söz konusu bu Arkaik Dönem Tapınağı, MÖ 4. yüzyılın ikinci yarısından itibaren devasa ölçülerdeki Hellenistik Tapınağın (Tapınak III) avlusu içerisinde kalmıştır. Yaklaşık 4 m derinliğe kadar temelleri ulaşan Hellenistik ardıl tapınağın inşa aşamasında Arkaik Tapınağın **pronaos**, **iki sütunlu salonu** (**chresmographeion**) ve **persistasis**'i ortadan kaldırılmıştır.

APOLLON TAPINAĞININ RESTİTÜSYONU:

PLAN

(DIA) Arkaik Apollon Tapınağı (Didymaion), Hellenistik Dönem Kehanet Tapınağı'nın mekânsal dizilişini ve karakteristik kültürel özelliklerine sahipti. Adyton'u çevreleyen peristasis'deki çift sütun sırası (dipteros), pilasterlerle güçlendirilmiş Adyton duvarları, Adyton içerisinde yer alan Naiskos, **pronaos** ile **iki sütunlu salon** ve hatta olasılıkla anıtsal "Görünüş Kapısı" söz konusu ortak özellikler olarak sıralanabilir.

Sekos'un batısında belki de ilk sekos'un geç evresinde yapılmış olan, daha sonra MÖ 520'lere doğru temelinden itibaren yenilenen Apollon'un eski kült heykeli için özel küçük bir tapınakçık (**Naiskos**) yapılmıştır. Söz konusu Apollon'un bu eski kült heykeli, MÖ 6. yüzyılın sonuna doğru, ünlü Sikyonlu Heykeltıraş Kanachos'un yapmış olduğu bronz heykel ile değiştirilmiştir. Bu Naiskos, belki de aynı zamanda kehanet kutsal kaynağını da çevrelemekteydi. Bu avluyu çevreleyen duvarlar, Samos ve Ephesos'daki devasa tapınaklarla olan büyüklük yarışında, anıtsal büyüklüğe ve biçime ulaşmıştır.

(DIA) Pronaos ve Naos'ta olmak üzere iki bölümden oluşan Arkaik Dönem'in uzun ince dikdörtgen Naos'unu (48 x 198 ayak = 4 x 16 Aks/boyunduruk) peristasis'deki çift sütun sırası çevreler. Arkada 9 (batıda), genişletilmiş aks aralıklarıyla önde 8 (doğuda) sütun ve uzun kenarlarda 21 sütun ile Samos'daki I. Dipteros'a bakımından benzer. Ancak Samos'daki Dipteroslar'dan farklı olarak Naos'un üzeri açık olduğundan içerisinde sütun bulunmaz. Buna karşılık Pronaos içerisindeki 1,05 m çapında ve yaklaşık 15 m yüksekliğiyle 6 sütun (2 x 3) üzeri kapatılmış olan pronaos'un çatısını taşır.

Böylece üstü kapalı kare planlı pronaos, üstü açık yani **hypethral naos**'un önünde yer alır. Sekos ile Pronaos arasında iki sütunlu salonun öncüsü olarak Arkaik Planda iki

sütun restitüte edilmiştir. Arkaik Dönem Plan'ından farklı olarak Erken Hellenistik Dönem'de Dipteros'unda Sekos ile Pronaos arasına **iki sütunlu oda (chresmographeion=bilicilik odası)** yerleştirilmiştir. Söz konusu bu iki sütunlu salon açıkça **kehanet için önemli bir işleve sahip** olmalıdır.

Samos'da olduğu gibi Cella duvarına **bitişik ahşap plasterler** önerilmiştir. Didymaion'un yaklaşık **17,5 m** yüksekliğindeki uzun duvarlarına bitişik, birbirlerine 5,60 m mesafedeki (16 Ayak) yarım payelerle (pilasterler) sadece güçlendirilmemiş, ayrıca daha çok ritmik olarak düzenlenmiştir. Yunan mimarisinde destekler her zaman bir şeyler taşımak zorunda oldukları için söz konusu plasterler üzerinde, duvardan öne doğru taşan bir ion saçaklığı tahmin edilmektedir.

KREPIDOMA

Arkaik Didymaion iki basamaklı bir krepidoma üzerinde yükselmiş olmalıdır.

Kaideler ve Sütunlar:

(DIA) Kireçtaşı ve mermerden üç farklı (1,05 ile 1,31 m arasında değişen) çapta ve 24, 28, 32, 40 farklı yive sahip sütunlar, hem kireçtaşı hem mermerden hem de farklı ölçülerde iki farklı **Efes Tipi** sütun kaidesine işaret eder. Çifter astragalin alttan ve üstten sınırladığı iki trochilos (içbükey) profilinden oluşturulan **spira** ve üzerinde dışbükey profilili yüksek bir **torus** kaideyi oluşturmaktadır.

Sadece *in situ* olarak Adytön'a ait duvarların korunduğu Arkaik Apollon Tapınağı'nın temel planı, Samos Dipterosları (I ve II) ile Ephesos Artemision'u örnek alınarak restitüte edilebilmektedir. Hem ölçü hem biçim hem de buluntu yeri, teknik işçilik ve stilistik özelliklerinden dolayı Arkaik Didymaion'un restitüsyonunda kullanılan **spira**'lar, dönemin büyük dipteros'larında farklı çapta ve büyüklükteki sütunlar için kullanılmıştır. **(DIA)** Samos'daki her iki Arkaik Dipteros'ta kullanılmış olan **spira**'lar gibi. Arkaik Didymaion'da anıtsal örneklerden minyatür örneklerle değişen beş farklı ölçüde spira kullanılmıştır. Samos'daki her iki Dipteros'ta olduğu gibi aynı sisteme göre yapı temel planına dağıtılmış olmalıdırlar.

YAPI PLASTİĞİ (Columnae Caelatae)

MÖ 6. yüzyıla tarihlenen dipteros planlı dört tapınaktan en ilginç olanı zengin kabartmalara ve olağan üstü yapı plastiğine sahip olan Didyma Arkaik Apollon Tapınağı'dır.

(DIA) Arkaik Apollon Tapınağı'nın ilk evresindeki kireçtaşı sütunların da kabartma figürlü frizlere (yani columnae caelatae) ait olduğu ele geçen kireçtaşı kabartmalı friz parçalarından anlaşılmıştır. Eski kazılarda ele geçmiş, kabartma olarak tekne tasvirli iki sütun tambur parçasına 2006 yılında Hellenistik Tapınağın kuzey peristasis'inde ızgara biçimli temellerinde yapılan bir sondajda bulunan yeni bir kabartma daha eklenmiştir. Söz konusu yeni bulunan kabartma üzerinde atlı araba sürücüsü (A3322) tasvir edilmiştir. Söz konusu yeni kabartma parçası, diğer tekne tasvirli kabartma parçaları gibi marn türü kireç taşından yapılmış sütun tamburlarına aittir ve Myus'da bulunmuş olan atlı araba frizi yardımıyla restitüte edilmiştir. Yivli ve en üst sütun tamburuyla birlikte yapılmış olan (sütun boynu gibi) tekne kabartmalı bir sütun tamburu sayesinde, atlı araba sürücüsünün tasvir edildiği ve aynı çapa sahip sütun tamburu, Arkaik Tapınağın kireçtaşı sütun boynu olarak restitüte edilmiştir.

(DIA) Apollon Tapınağı'nın Arkaik Dönem 2. Evresinde mermerle yenilenen cephesinde kabartmalı sütun tamburlarının kullanımı devam etmiştir. Kireçtaşı yerel ocaklardan sağlanırken, mermer olasılıkla Herakleia (Latmos) ocaklarından deniz yolu ile getirilmiştir. Özellikle iyi korunmuş hemen hemen normal insan ölçülerindeki genç kız figürlerine ait boyalı iki friz parçası Berlin'deki Antikensammlung'un Arkaik Salon'unda sergilenmektedirler ve aslen Arkaik tapınağın mermerden kabartmalı sütun tamburları olan *columnae caelatae*'lere aittirler. Böyle söz konusu kabartmalı sütun tamburları Plinius tarafından (Nat. Hist. 36, 21, 95) Arkaik Artemision için bildirilmekle birlikte, arkeolojik olarak ta söz konusu buluntularla ispatlanmıştır. Az miktarda korunmuş kabartmalı friz parçaları yardımı ile Arkaik Didymaion'un **ikinci yapı evresindeki mermer cephesine ait Kore figürlerinin** gerçekte nasıl oldukları, Milet'te bulunmuş olan ve aynı döneme ait heykeltıraşlık eserlerinin yardımı ile restitüte edilebilmiştir. Örneğin Berlin Atikensammlung'daki SK1791 envanter numaralı horozlu kore gibi restitüsyonu yapılmıştır. Söz konusu korunmuş olan kabartmalı friz parçaları üzerinde yapılan detaylı araştırma ve çizim çalışmalarından sonra, esasen benzer figüre sahip farklı büyüklükte iki grubun varlığı tespit edilmiştir. İlk grup hemen hemen normal insan ölçülerinde iken diğer grup 1/3 daha küçüktür.

İON BAŞLIKLARI:

(DIA) Canlı ve plastik döndürülmüş volütlere sahip büyük başlıklar, yaklaşık 15,45 m yüksekliğindeki sütunları taçlandırmaktadır. Köşe başlığı burada kullanılmıştır.

ÜST YAPI:

İon başlıkları üzerinde alışılmışın dışında çok alçak 91 cm yüksekliğindeki arşitravı taşımaktadır. Sütunları birbirine bağlayan arşitravların yüzeyi üzerinde **vahşi mitolojik yaratıklar** tasvir edilmiştir. **(DIA)** Arşitrav üzerinde benzer kabartmalı frizler, bir Aeol kenti olan Assos'daki Athena Tapınağı'nda görülür. Yapının dört köşesindeki arşitravlar, **kanatlı gorgon'lar** ile yüksek kabartma olarak bezenmiştir. Bu yaratıkları **aslanlar** takip etmektedir. Kabartmalarla süslü arşitravin üç faskiası kısmen görülebilmektedir. Arşitrav veya duvar üzerindeki konstrüksiyonda kendine yer bulamayan friz, arşitrav fasciaları üzerinde görülür.

Arşitrav üzerinde ion kymationu ile taçlandırılmış **bir dış sırası** ve bir **normal geison**'un yer aldığı tahmin edilmektedir. Söz konusu geison üzerine, ele geçen yağmur suyunun tahliyesi için kullanılan mermer kiremitler oturuyordu. Mermer kiremitlerin ön kısmı renkli boyalı basit antefixlerler süslemiş olmalıdır.

ÇATI:

Didyma'daki Apollon Tapınağı gibi Artemision da, üstü kapalı olmayan bir tapınaktır. Duvarların iç kısmı üstü açık bir **avlu (sekos)** şeklindeydi ve yalnızca dıştaki sütunlu portikoların üstü çatıyla örtülüydü. Sekos'un içerisinde eski peripteros yapı yer alıyordu.

Tapınak ile doğu önündeki altar, oldukça fazla yani 30° kuzeye – doğuya kayık olarak açıklanamayan bir nedenle inşa edilmiştir.

MÖ 494 yılında Perslere karşı Lade Adası açıklarında yapılan deniz savaşında İon Donanması'nın yenilmesinden sonra hem Milet kenti hem de Didyma'daki kutsal alan yani Didymaion tahrip edilmiş ve Apollon'un kült heykeli Ektabana'ya götürülmüştür. MÖ 4. yüzyılın sonunda yeni Dipteros'un yapımına başlanmış ve 300 yılı civarında I. Seleukos, Ektabana'ya götürülen Apollon'un eski kült heykelini getirmiş ve yeni yapının yapımına maddi destek sağlamıştır.